

LUCIAN
BOIA

ISTORIE ȘI MIT
ÎN CONȘTIINȚA
ROMÂNEASCĂ

Ediție adăugită și ilustrată

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cuprins

<i>Nota editurii</i>	7
<i>Prefață la ediția a III-a</i>	9
După trei ani (<i>Introducere la ediția a II-a</i>)	19
<i>Introducere</i>	63
I. Istorie, ideologie, mitologie	69
Prima intrare în Europa – Naționalism și modernizare – Un mit național: Mihai Viteazul – Proiecte diferite, istorii diferite – Glorificarea trecutului – De la romantism la școala critică – Paradigma junimistă: detașarea de istorie – Reacția autohtonistă – Imposibila obiectivitate – Discursul comunist: faza antinațională – Discursul comunist: recuperarea trecutului – Discursul comunist: exacerbarea naționalistă	
II. Originile	165
Câteva principii – Vremea romanilor – Daci și romani: o sinteză dificilă – Dacii își iau revanșa – Lupta de clasă în Dacia – Momentul dacic al comunismului – Slavii, o pre- zență oscilantă – Națiunea: organism biologic sau comu- nitate socială?	
III. Continuitatea	220
Un paradox istoriografic: aria de formare a poporului român – La nord și la sud de Dunăre. Un posibil com- promis? – Consolidarea românității nord-dunărene – În anii comunismului: imperative ideologice și argumente	

6 *Cuprins*

arheologie – Statul românesc de-a lungul „mileniului întunecat” – Concluzii: arheologie, lingvistică și politică

IV. Unitatea	252
Ardeleni, munteni, moldoveni... sau români? – Râurile și Carpații – Unitatea istorică: reflux și reelaborare – Comunismul: mitul unității la zenit – În căutarea sufletului românesc – O sinteză fluidă	
V. Români și Ceilalți	292
„Cine-a îndrăgit străinii...” – Apărători ai Occidentului – Despărțirea de Est – Mitul francez – „Contra-mitul” german – Mitologie comunistă – Repere postrevoluționare – Trei dosare sensibile: țigani, maghiarii, evreii – Prieteni și adversari: un joc istoric – Complot împotriva României – Tentația imperială – Competiția drepturilor: națiuni, frontiere, minorități – A patra putere mondială – „Ceilalți” despre români	
VI. Principele ideal	358
Eroi și salvatori – Constituirea panteonului național – Tăierea boierilor: dosarul Ioan Vodă – „Cum nu vii tu, Țepeș doamne...” – Mitul dinastic – O a doua dinastie? – Mitologie feminină. Regina Maria – Salvatori interbelici – Mitologie legionară – De la Bălcescu la Gheorghiu-Dej – De la Burebista la Ceaușescu	
VII. După 1989	437
Ruptură sau continuitate? – Întotdeauna uniți? – Metodologia uitării – Libertatea de a spune orice – Un moment care trebuie depășit: blocajul mitologic	
<i>Încheiere</i>	459
<i>Note</i>	463
<i>Postfață la ediția aniversară</i>	483
<i>Bibliografie</i>	489
<i>Indice de nume proprii</i>	491

Nota editurii

S-au împlinit două decenii de la publicarea celei dintâi ediții a acestei cărți, apariție care a stârnit un ecou fără precedent atât în rândul cititorilor pasionați de istorie, cât și în rândul specialiștilor. S-au tipărit între timp numeroase tiraje și s-au făcut auzite nenumărate păreri, adeseori elogioase, dinspre intelectuali, oameni politici, membri ai mediului academic sau chiar cetățeni obișnuiți. Nu au lipsit nici portavocile ideologice ostile. Din anul 1997, deși curentul mediatic nu i-a fost mereu favorabil, autorul s-a bucurat de un interes crescând din partea publicului: fiecare carte semnată de profesorul Lucian Boia devine bestseller la scurt timp de la apariție.

Prezenta ediție aniversară este împlinită cu o postfață nouă a autorului și cu un bogat dosar iconografic, alcătuit în redacția Editurii Humanitas, ca o ilustrare și prelungire a textului. Deși volumul discută temele discursului identitar, care au fost dintotdeauna omniprezente și foarte vizibile în spațiul public, ilustrația ediției de față încearcă să scoată la lumină mai ales piese puțin cunoscute cititorului de azi.

Editura le mulțumește doamnei Ana-Maria Piliuță, domnilor Radu Oltean, Valentin Tănase și Dan Costin Petrescu, precum și Muzeului Național de Istorie a României, Societății Romfilatelia și Cabinetului de stampe din cadrul Bibliotecii Academiei Române, pentru bunăvoința cu care i-au pus la dispoziție mare parte din materialul ilustrativ.

CAPITOLUL I

Istorie, ideologie, mitologie

Prima intrare în Europa

S-a petrecut în secolul al XIX-lea ceea ce astăzi, în cu totul alte condiții, poate mai dificile, încercăm să repetăm: intrarea societății românești în Europa. Timp de mai bine de un secol, procesul de occidentalizare, afirmat inițial în sânul unei elite, a progresat treptat, încetinit totuși, într-o anumită măsură, de inerții materiale și mentale. Cel puțin câteva decenii ar mai fi fost necesare pentru ca valorile și instituțiile occidentale să prindă cu adevărat rădăcini puternice în solul românesc. Aceste decenii istoria nu a vrut să le acorde României. Ofensivei autohtoniste de dreapta i-a urmat soluția de extremă stângă, mult mai durabilă și transformatoare. Comunismul a scos pur și simplu România de pe calea normală a evoluției, răsturnând complet toate structurile și valorile. Însă construcția pe care a încercat-o, a unui nou tip de civilizație, a eșuat, ceea ce impune, la capătul unei jumătăți de secol de ieșire din istorie, reeditarea demersului de acum un veac și jumătate. Batem din nou la porțile Europei și încercăm cea de-a doua noastră intrare în lumea occidentală.

Reperere cronologice sunt o chestiune delicată; se poate totuși considera că procesul primei intrări în Europa începe să prindă consistență în jurul anului 1830, în vremea tratatului de la Adrianopol și a Regulamentului Organic. Alfabetul

de tranziție ilustrează perfect mersul însuși al societății românești. Scrierea chirilică lasă locul, în intervalul 1830–1860, unei scrieri amestecate, combinație de caractere chirilice și litere latine, cu tendința generalizării celor din urmă. În 1860, alfabetul latin este legiferat. Spre 1830, tinerii aristocrați adoptaseră deja îmbrăcămintea europeană. Iconografia ne oferă imagini amuzante: în saloanele epocii, bărbații trecuți de prima tinerețe, consecvenți modei orientale, stau alături de tineri, precum și de femei de toate vârstele, înveșmântați și înveșmântate „europenește“. Ștefan Cazimir a schițat un interesant tabel al gradului de receptivitate față de formele occidentale: boierii apar mai receptivi decât categoriile de mijloc sau de jos, tinerii mai receptivi decât vârstnicii, femeile mai receptive decât bărbații. O boieroaică tânără – admiratoare a modei franceze și cititoare de romane franțuzești – simțea cu siguranță mai bine pulsul vremii decât un târgoveț bătrân! Scrierea și moda se constituie în simptome ale unui proces pe cale de a cuprinde, cu intensități variabile, toate compartimentele societății românești.¹

Trebuie înlăturată aici o idee, puternic înrădăcinată, prin repetarea ei timp de aproape cinci decenii. Nu clasele de jos și nu o burghezie practic inexistentă au fost, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, purtătoarele ideii de progres. Opoziția între „vechi“ și „nou“ nu a separat clase sociale antagoniste, ci a împărțit însăși elita românească a vremii. Purtătorii noilor veșminte și ai noilor idei au fost în majoritatea lor tineri boieri. Ei s-au aflat de altfel și în fruntea revoluției de la 1848, numită de istoriografia comunistă „revoluție burghezo-democratică“; democratică, firește, dar „burgheză“? Ne întrebăm cu ce burghezi. Oricum, ceea ce am numi mai curând o clasă de mijloc, puțin consistentă și ea, decât o burghezie în sensul strict al termenului, era departe de a fi fost foarte receptivă la ceea ce se întâmpla în apusul continentului.

Cronica lui Dionisie Eclesiarhul, încheiată pe la 1815, ne pare foarte caracteristică pentru cultura și atitudinea „micului orășean“ în preajma demarării procesului de modernizare. Dionisie transformă Revoluția Franceză într-un roman fantastic, nu îi înțelege și nu îi acceptă principiile, iar între francezi și ruși ia fără ezitări partea celor din urmă, văzuți ca apărători ai ortodoxiei...² Considerațiile lui de politică europeană prefigurează judecățile unor „jupân Dumitrache“ sau „conu' Leonida“, imaginarii, dar atât de realii eroi ai lui Caragiale de peste o jumătate de veac. Cu siguranță că nu din acest mediu a pornit europenizarea societății românești.

Ideologia comunistă avea nevoie de o revoluție burgheză (moment obligatoriu al traiectoriei istorice marxiste) și de o clasă burgheză care să o pună în aplicare. În faza anterioară, interpretarea dominantă în cultura românească fusese aceea a preluării ideologiilor și instituțiilor moderne din Occident, teză pe care E. Lovinescu și-a construit cunoscuta teorie a civilizației române moderne. O notă aparte a adus Ștefan Zeletin, susținând dezvoltarea efectivă a unei economii capitaliste românești, ca punct de plecare al restructurărilor sociopolitice.³ Dar și Zeletin pune accentul pe imboldul dat de capitalul occidental și de burghezia anglo-franceză (așadar, tot „factorul exterior“), iar categoria „burgheză“ autohtonă pe care o invoca era alcătuită în fapt din boieri, brusc interesați după 1829 de comerțul cu grâne. Până la urmă, într-o interpretare sau alta, este clar că totul a pornit de sus, de la clasa boierească, și nu din zona fragilei și dezorientatei „clase de mijloc“. După cum, chiar acceptând o implicare – limitată – a societății românești în economia de schimb capitalistă, rămâne faptul că elementele civilizației moderne, de la formele literare până la Constituție, de la Universitate până la sistemul financiar sau la căile ferate și așa mai departe au fost *toate* produse de import. Ele nu puteau fi „importate“

decât de acei membri ai elitei deprinși cu civilizația occidentală. Ceea ce nu înseamnă că societatea românească, în ansamblul ei, nu a avut de jucat un rol, aculturarea presupunând egala participare a doi actori: cel care oferă modelul și cel care-l preia și îl adaptează. Nu oricine poate imita orice. Imitarea însăși presupune un anumit grad de compatibilitate cu modelul ales. Dar faptul în sine că românii au imitat nu poate suferi discuție.

Naționalism și modernizare

Trei mari probleme rezumă traiectoria societății românești în secolul al XIX-lea. Ele au înrâurit într-o măsură decisivă și raporturile românilor cu propriul lor trecut.

Prima este *ideea națională*. Discuțiile din ultimele decenii în jurul conceptului de națiune au fost afectate, într-o manieră adesea contradictorie, pe de o parte de faimoasa definiție a lui Stalin (prelungită până astăzi în versiune „anonimă“), iar pe de altă parte de exacerbarea naționalistă a erei Ceaușescu. S-a reușit până la urmă încurcarea completă a conceptului. Caracterizarea stalinistă avansa ca argument obligatoriu unificarea economică a teritoriului, ceea ce conferea o dimensiune abuziv materială unui proiect eminent ideal; tendința naționalistă, sacrificând mai mult misticii naționale decât economiei, împingea departe în trecut premisele națiunii române, dacă nu chiar națiunea română în deplinătatea ei. Dacă ar fi să reținem extremele celor două interpretări, suntem fie o națiune formată în epoca modernă din rațiuni predominant materiale, fie o națiune născută odată cu istoria!

De fapt, ceea ce se numește îndeobște conștiință națională, ca însemnând altceva decât simpla conștiință a identității etnice, este *ideea statului național*, a *statului-națiune*, este voința unei comunități, omogenă sau nu din punct de

vedere etnic, de a alcătui un organism politic; aceasta nu decurge din „piața economică unitară“ (românii din Transilvania aparțineau în 1900 „pieței ungare“, nu românești!), dar nici din vreo iluzorie predestinare marcând irevocabil cu amprenta ei o istorie multimilenară. Ideea statului-națiune are o vechime nu mai mare de două secole și nu este scris nicăieri că se va perpetua în veșnicie. Ea își are originea, pe de o parte, în filozofia „contractului social“, așa cum a fost definită de Jean-Jacques Rousseau, și, pe de altă parte, în perceperea comunităților etnice ca organisme vii, fiecare cu propria-i spiritualitate și propriul său destin, distincte de ale celorlalte (potrivit interpretării lui Johann Gottfried Herder, din *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784–1791). Suveranitatea populară și mistica „sângelui comun“ sunt, așadar, cele după principii, contradictorii, dar și complementare, ale faptului național. Revoluția Franceză și răscolirea sistemului european, în urma războaielor napoleoniene și a revoluțiilor ulterioare, au grăbit cristalizarea conceptului, conducând la decuparea reală sau ideală a continentului într-o constelație de națiuni-state.

Până în această fază istorică, alcătuirea și evoluția organismelor statale nu avuseseră nimic de-a face nici cu frontierele etnice și lingvistice, nici cu exprimarea voinței populare. Franța, devenită în ochii multora model de stat național, a început prin a fi un conglomerat de teritorii și culturi disparate; în sud se vorbea provensala, mai apropiată de catalană decât de franceză, bretonii erau celți, iar alsacienii germani. În momentul când, prin Revoluție, francezii devin o națiune, aceasta va fi definită nu în sensul unui organism etnic, ci ca rezultând din libera opțiune a cetățenilor săi. În opoziție cu această înțelegere „contractuală“ a națiunii, modelul german avea să insiste asupra etnicității și istoriei, sângelui și culturii. Este lesne de înțeles de ce alsacienii au fost priviți

multă vreme, cu egală îndreptățire, ca fiind francezi sau germani. Erau francezi potrivit definiției franceze a națiunii și germani potrivit definiției germane. Acest dezacord teoretic a generat interminabile conflicte care au afectat nu numai cele două state, ci și continentul european în ansamblul său.

În ceea ce privește națiunea română (și, în genere, națiunile din spațiul central-european), modelul invocat corespunde formulei germane. Românii se definesc prin originea comună (romană, dacă sau dacoromană), prin limba unitară, prin istoria împărtășită, prin spiritualitatea specifică. Se înțelege astfel de ce (întocmai ca germanii și maghiarii) ei nu pot accepta disocierea celor de același neam în națiuni distincte (cum se întâmplă astăzi cu basarabenii din Republica Moldova), după cum cu greu îi pot considera ca români adevărați pe cei de altă origine și altă limbă (cazul maghiarilor din Transilvania care, la rândul lor, împărtășind aceeași concepție a națiunii, sunt prea puțin dispuși să se integreze în masa românească).

Decuparea prezentului potrivit liniilor de fractură dintre națiuni s-a manifestat în egală măsură prin proiectarea în trecut a acestei decupări reale sau ideale. Miturile fondatoare au fost reelaborate, în așa fel încât configurația originară să fie cât mai apropiată, dacă nu chiar identică, cu organismul național actual. Fenomenul este general european. În cazul românilor, simbolul acoperitor al întregului spațiu românesc a devenit Dacia, într-un moment când numele de România încă nu exista. De altfel, să remarcăm absența – până în plin secol al XIX-lea – a unui termen generic modern care să definească ansamblul teritoriilor românești. Numele de astăzi al țării a fost formulat mai întâi de un istoric sas, Martin Felmer, în secolul al XVIII-lea, apoi, în 1816 (în *Istoria României și Geografia României*), de istoricul grec – stabilit în Țara Românească – Dimitrie Philippide. Spre mijlocul

veacului, termenul Dacia apare frecvent pentru a defini ceea ce astăzi se numește România: întregul teritoriu locuit de români. Publicații precum *Dacia literară*, *Magazin istoric pentru Dacia*, *Dacia viitoare* reprezentau, prin însuși titlul lor, un întreg program politico-național. Ceva mai târziu, când termenul România s-a încetățenit, desemnând însă mica Românie, rezultată din unirea Țării Românești cu Moldova în 1859, funcționalitatea Daciei a rămas intactă, ea acoperind întreg spațiul național românesc, România Mare de mai târziu. Titlul mării sinteze a lui A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană* (1888–1893), simbolizează relația directă dintre Dacia antică și națiunea românească modernă.

A doua mare sfidare a secolului al XIX-lea a fost problema *modernizării*, în fapt a *occidentalizării* societății românești. Renunțarea la orientalismul și tradiționalismul scrisului și vestimentației însemna, fără îndoială, o apropiere de modelul occidental, dar greu rămânea de făcut. Întrebarea era cum puteau fi puse în mișcare un sistem patriarhal și autoritar, o societate covârșitor rurală, dominată de marea proprietate și aproape lipsită de fermentii moderni ai capitalismului și democrației. Într-un interval scurt, și cu deosebire în deceniul 1860–1870, tânăru stat român a



Magazin istoric pentru Dacia, sub redacția lui August Treboniu Laurian și Nicolae Bălcescu, 1845.

adoptat aproape tot ce se putea prelua din sistemul instituțional și legislativ european: constituție, parlament, guvern responsabil, coduri de legi, universitate, academie... „Forme fără fond“, avea să spună Titu Maiorescu, având dreptate în sensul că transformarea în profunzime a societății românești și a mentalităților reprezenta o întreprindere de mult mai mare anvergură decât simpla încetățenire, prin entuziasmul unei elite, a instituțiilor occidentale. Marea problemă a societății românești a devenit, pentru aproape un secol, până la dereglarea pricinuită de deriva comunistă, punerea de acord a fondului cu forma. Pariu pe jumătate câștigat, pe jumătate pierdut...

Principala contradicție a proiectului de modernizare se găsea în însăși structura societății românești. Societatea modernă este opera orașelor și a burgheziei. În mediul românesc, dimpotrivă, dialectica raporturilor sociale îi reunea și îi opunea în principal pe marii proprietari de pământ și pe țărani. Chiar spre 1900, după o perioadă de relativă dezvoltare a sectorului urban, nu mai puțin de 81,2% din populația României locuia încă la sate. Masiva predominare rurală a marcat puternic atât o largă gamă de proiecte social-politice, cât și diversele interpretări ale trecutului național, ale spiritualității românești, ale destinului românesc. „Modelul românesc“, trecut, prezent și chiar viitor, s-a întipărit și a rămas în mintea multora ca un model predominant rural. Dintr-o asemenea perspectivă, orașul apărea ca o excrescență străină pe trunchiul românesc sănătos, cu atât mai mult cu cât mediul citadin era cu adevărat în mare măsură străin sau cel puțin cosmopolit.

Discrepanțelor inerente dintre sat și oraș li s-au adăugat, așadar, în cazul românesc, și semnificative deosebiri de ordin etnic, religios și cultural. În 1899, Iași, capitala Moldovei, avea 76 277 de locuitori, dintre care doar 26 747 de români;

48 530, deci simțitor peste jumătate, erau evrei. Chiar Bucureștii apăreau ca un oraș cosmopolit: spre sfârșitul secolului al XIX-lea, la o populație de aproximativ 250 000 de oameni, 32 000 erau catolici și protestanți și 31 000 mozaici.⁴ Rezultă că aproximativ un sfert din populația capitalei avea o origine „neromânească“. Nu mai vorbim de orașele din Transilvania, unde românii erau minoritari față de maghiari și germani. Opoziția dintre sat și oraș, dintre puritatea etnică și culturală a țăranului, ca și a boierului „neoaș“, și cosmopolitismul burgheziei române este frecvent invocată timp de mai bine de un secol. Idealizarea satului și a unui trecut patriarhal reprezintă o temă de predilecție a literaturii române. Refuzul modernității – în singura sa versiune reală, cea burgheză și citadină – căpătase o asemenea amploare, încât E. Lovinescu s-a simțit obligat să ducă o adevărată campanie, în perioada interbelică, pentru reabilitarea, în literatură, a mediului orășenesc. Ștefan Zeletin aprecia cultura românească drept reacționară, „răzvrătire a elementelor medievale ale sufletului nostru împotriva orânduirii burgheze, impusă de invazia capitalismului străin în viața noastră patriarhală“. Și istoricii s-au apropiat cu mult mai mare interes de problematica rurală și îndeosebi de raporturile de proprietate agrară, decât de evoluția mediului orășenesc și a burgheziei române. Toate acestea dovedesc o sensibilitate tradiționalistă și anti-burgheză; a fost o frână mentală care nu a blocat, dar a încetinit modernizarea societății românești.⁵

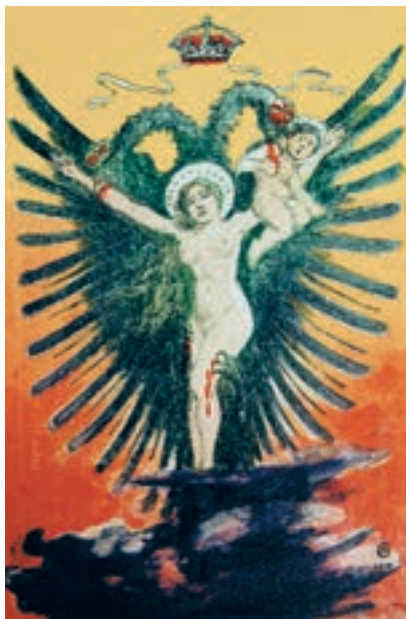
Cert este că în prima fază a procesului de modernizare, spre mijlocul secolului al XIX-lea, raporturile de proprietate din agricultură apăreau ca problema numărul unu a țării. Întrebarea era dacă va învinge marea proprietate, prin eliberarea țăranimii de sarcinile feudale, dar fără o împreriețărare consistentă, sau dimpotrivă, societatea românească se va îndrepta spre un regim de mică proprietate agrară. Legea

rurală din 1864 a încercat o soluție de compromis, în sensul coexistenței, în urma unei împroprietăriri parțiale, a marii și micii proprietăți. Frământările țărănești, culminând cu marea răscoală din 1907, au dovedit precaritatea echilibrului. Noua reformă agrară din 1921 avea să desființeze sistemul latifundiilor, transferând micii proprietari țărănești cea mai mare parte a pământului.

Istoricii români s-au angajat în lupta pentru proprietate cu mijloacele lor specifice. Trecutul a fost chemat să depună mărturie pentru prezent și pentru viitor. Două tendințe s-au conturat. Prima, cu punctul de plecare în eseuul lui Nicolae Bălcescu, *Despre starea socială a muncitorilor plugari din principatele române în deosebire timpuri* (1846), punea în evidență caracterul primordial al proprietății țărănești, uzurpată de-a lungul Evului Mediu de marea proprietate boierească. Cealaltă, dimpotrivă, afirma anterioritatea și perenitatea proprietății mari.

Indiscutabil, dezbaterea era esențială pentru societatea românească, dar insistența asupra ei tindea să lase pe un plan secundar forțele active ale modernizării. Nici marea, nici mica proprietate rurală nu figurau în primele rânduri ale acestora. Problema era scoaterea României din condiția de țară predominant rurală și ieșirea românului din mentalitatea patriarhală. Din acest punct de vedere, comunismul a reprezentat, fără îndoială, o tentativă specifică de modernizare. Brutalitatea soluțiilor sale a forțat, într-adevăr, detașarea de trecutul rural, însă cu prețul dezechilibrării tuturor structurilor și cu rezultatul încropirii unei false societăți moderne, cu totul în afara a ceea ce înseamnă modernitate la sfârșitul secolului XX.

A treia mare problemă privește *modelele*, raportul românilor cu *ceilalți*. Ideile noi și instituțiile noi sunt toate produse ale laboratorului occidental. Inclusiv ideea națională, statul-



Reprezentări fantastice în contextul Primului Război Mondial: Germania pornește să cucerească lumea; balaurul habsburgic sfășie provinciile Transilvania și Bucovina.

națiune avându-și obârșia tot în evoluțiile ideologice ale Occidentului. Până în secolul al XIX-lea, românii au fost integrați în spațiul cultural oriental. Legăturile punctuale ale unor cărturari (precum stolnicul Cantacuzino, care a studiat la Padova, sau cronicarii moldoveni, în Polonia), puse adesea în evidență, nu au avut cum să schimbe condiția generală a unei societăți și a unei culturi. Era o cultură pătrunsă de ideea ortodoxă, nu de ideea națională. Prima breșă importantă a fost, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, opera Școlii Ardelene, a unor intelectuali greco-catolici, cu studii la Viena și la Roma, conduși de ideea și chiar de obsesia originilor latine și de necesara lor reactualizare. Demersul lor a constituit o